

ZEYDİYYE-MU‘TEZİLE ETKİLEŞİMİ
(Zeyd b. Ali‘den Kâsım er-Ressî‘nin Ölümüne Kadar)

Mehmet Ümit, İstanbul: İsam Yay., Nisan–2010, 255 s.

Habib KARTALOĞLU*

İslam düşüncesinin yapısını anlamak, tarihsel fikrî sorunları derinden kavramak ve fikrî gelişmelere katkıda bulunmak için siyasi ve îtikadî gayelerle vücut bulmuş “*islam‘ın düşünce ekolleri*” olarak niteleyebileceğimiz mezheplerin tarihi gelişimlerini ve teorik yapıyı oluşturan sistem bütünlüğünü bilmek gerekmektedir. Beşerî ve toplumsal oluşumlar olan mezhepler, kendilerini ortaya çıkaran hadiselerle, fikirlerle, dönemle ve coğrafyayla bağlantılı olduklarından dolayı dinamik bir nitelik kazanmışlardır. Tarihsel süreç içerisinde her mezhebin ortaya çıkış ve gelişim dönemlerinde olduğu gibi mezhepler arası etkileşimi belirleyen süreçte de belirli bir mezhebe ait bir görüşün oluşmasında diğer mezheplerin olumlu ya da olumsuz bir etkisi olmaktadır. Bu etkilenmenin yanı sıra bu süreç zarfında mezhepler arasında ciddi farklılaşmalar da ortaya çıkmıştır. Bu farklılaşma ve etkileşim sürecini, Mu‘tezile ve Zeydiyye mezheplerinde de görmek mümkündür.

Ülkemizde Mu‘tezile ve Zeydiyye mezheplerine ilişkin müstakil çalışmalar yapılmış olmakla birlikte her iki mezhep arasındaki etkileşimi konu edinen müstakil bir çalışma yapılmamıştır. Mehmet Ümit‘in *Zeydiyye-Mu‘tezile Etkileşimi* adlı eseri, her iki mezhebin kendi eserlerine ve ilk dönem kaynaklarına öncelik vererek Zeydiyye-Mu‘tezile etkileşimini/farklılaşmasını konu edinen müstakil çalışmaların başında gelmektedir.

Eser giriş ve üç bölümden oluşmaktadır. Giriş kısmında metot ve kaynaklar hakkında bilgi verilmektedir. Bu bağlamda yazar, klasik mezhepler tarihi kaynaklarında takip edilen yöntemin aksine tarih içerisinde ortaya çıkmış pek çok görüşün arka planında sosyo-politik unsurların bulunmasından dolayı konuları “*fikir-hadise*” irtibatı bağlamında değerlendirmeyi metot olarak benimsediğini ifade eder. Ayrıca Zeydiyye mezhebine mensup müelliflerin eserlerinde kendi imamı hakkında verdikleri bilgileri diğer kaynaklar ışığında değerlendireceğini belirtir.

---

* Arş. Gör., SAÜ İlahiyat Fakültesi İslam Mezhepleri Tarihi ABD (hkartaloglu@sakarya.edu.tr)

Kaynaklar konusunda ise yazar, üzerinde araştırma yapılan konuyu daha sağlıklı bir şekilde ortaya koyabilmek için araştırılan döneme en yakın kaynaklardan başlayarak tarihi süreç içerisinde yazılmış eserlere müracaat etmek gerektiğine vurgu yapmaktadır. Bu bağlamda önemli gördüğü Mu'tezilî ve Zeydî kaynakları kısaca tanıtmaktadır. Ayrıca Zeydiyye-Mu'tezile etkileşimi ile ilgili hem İslam dünyasında hem de Batı'da tespit edebildiği çağdaş çalışmalardan bahsetmektedir.

Zeydiyye ve Mu'tezile'nin Kısa Tarihçesi ve Ortak Görüşler adlı birinci bölüm üç ana başlık ve buna bağlı alt başlıklardan oluşmaktadır. "Mu'tezile'nin doğuşu" başlığı altında yazar, mu'tezile kavramı ile ilgili rivayetleri vermektedir. Kaynaklarda ilk mu'tezilî fikirlerin Vâsıl b. Atâ ve Amr b. Ubeyd etrafında şekillenmeye başladığını söyleyen yazar, rivayetlerde geçen mu'tezile kavramıyla, hicri ikinci asrın ilk çeyreği itibariyle gündeme gelen ve bu asrın sonlarına doğru şekillenen Mu'tezile ekolünü irtibatlandırmanın oldukça zor olduğunu vurgular. Daha sonra sosyolojik bir yapı olan mezheplerin, içinden çıktığı çevrenin ekonomik, sosyokültürel, dini ve benzeri olaylarla bağlantılı olduğunu belirten yazar, Mu'tezile ismi etrafındaki tartışmalara girmeyip ilk Mu'tezilî fikirleri ele almaktadır. Bu bağlamda Vâsıl'ın yaşadığı dönemde büyük günah işleyenlerle ilgili yaklaşımları verir ve o'nun "el-menzile" anlayışını açıklar. Ayrıca Vâsıl dışında Mu'tezilî sisteme önemli katkılarda bulunmuş olan Amr b. Ubeyd'in katkılarından bahseder.

"Zeydiyye'nin Doğuşu ve Mu'tezile ile Fikrî İlişkiler" başlığı altında yazar ilk olarak Zeydiyye kavramını tanımlar. Bu tanımlamaya göre Zeydiyye, Zeyd b. Ali'nin ayaklanmasıyla ortaya çıkan, fikrî olarak ilk defa Kasım er-Ressî tarafından sistematize edilen ve teşekkülünü Hâdi İlelhak ile tamamlayan ve imametini belirli özellikleri olmakla birlikte kendi adına davette bulunarak mücadeleye girişen şahsın hakkı olduğuna inanan topluluğa verilen isimdir. Zeydiyye'yi bu şekilde tanımlayan yazar, ilk Zeydî fikirlerin bir kısım kaynaklarda ve bazı çağdaş çalışmalarda Zeyd b. Ali tarafından ileri sürülmüş olsa da genel olarak hicri ikinci asrın ikinci yarısından sonra ifade edilmeye başladığını söyler. Burada ilk Zeydî âlimler olarak kabul edilen kişilere atfedilen fikirleri değerlendirir. Bu bağlamda (Zeyd b. Ali'nin fikirleri ikinci bölümde müstakil olarak ele alınacağından dolayı) onun dışındaki Ebü'l-Cârûd b. Ziyad b. Münzir, Hasan b. Salih, Süleyman b. Cerîr ve Kasım er-Ressî'nin yaşadığı dönemdeki Zeydîlerin görüşlerine değinir. Bu bölümün son kısmında ise yazar, Zeydiyye ve Mu'tezile'nin ortak mezhep esaslarından bahseder.

İlk Zeydiyye-Mu'tezile Etkileşimi adlı ikinci bölüm, dört ana başlık ve buna bağlı dört alt başlıktan oluşmaktadır. Bazı tarihi kaynaklar ve çağdaş çalışmalarda Zeydiyye-Mu'tezile arasındaki etkileşimin Zeydiyye'nin ilk imamı

Zeyd b. Ali ile Mu'tezile'nin öncülerinden olan Vâsıl b. Atâ arasındaki ilişkiye dayandırıldığını söyleyen yazar, bu ilişkinin mahiyeti hakkındaki görüşleri üç başlık altında toplar. Burada yazar, Zeyd b. Ali ile Vâsıl b. Atâ arasındaki ilişkiyi ilmî, fikrî ve siyasî tavrı birlikteliği açısından ele alır. İlmî açıdan Zeyd b. Ali ile Vâsıl b. Atâ arasında iki ana görüş ileri sürüldüğünü söyleyen müellif, bu görüşlerin tahlilini yapar ve bu yaklaşımların doğru olmadığını vurgular. Bundan sonra Zeyd b. Ali ile Vâsıl b. Atâ arasındaki ilişkiyi fikri açıdan ele alır ve ilk olarak Zeyd b. Ali'nin Mu'tezile ile muvafakat içerisinde olduğuna dair hem klasik kaynaklarda hem de çağdaş kaynaklarda bilgiler olduğunu kaydeder. Konuyu daha iyi ortaya koyabilmek için Zeyd b. Ali'nin yaşadığı kültürel çevre ve dönemi de dikkate alarak ona atfedilen eserleri ve diğer kaynaklardaki görüşleri de dikkate almak suretiyle o'nun görüşlerin tespit etmeye çalışır. Siyasî tavrı birlikteliği başlığı altında ise Zeyd ve Vâsıl'ın siyasî yönlerine değinerek onların birbirlerine destek verdikleri şeklinde aktarılan ifadelerle yer verir ve Zeyd b. Ali'nin ayaklanmasında Vâsıl'ın tutumu üzerinde durur.

"Muhammed ve İbrahim b. Abdullah Hareketlerinde Mu'tezile" başlığında müellif, ayaklanmanın oluşumu ve gerekçelerinden ziyade Zeydiyye ve Mu'tezile ile ilişkisi üzerinde durur. Daha sonra Kasım er-Ressî'nin öldüğü 246 yılına kadar vuku bulan ve ilk Zeydiyye ve ilk Mu'tezilenin ferdî olsa da destekledikleri ifade edilen Ali oğullarının isyanlarına yer verir. Bu bağlamda da Hüseyin el-Fahî, İdris b. Abdullah ve Yahyâ b. Abdullah'ın liderlik ettiği belli başlı ayaklanmalardan bahseder. Bu bölümün son kısmında araştırmacı, Mu'tezile'nin siyasî ve fikri nüfuzu ile birlikte etkileşimin seyri ile Zeydiyye'nin beş esasının ilk tezahürleri hakkında bilgi verir. Mu'tezilenin Abbasilerle ilişkileri açısından çeşitli tezler öne sürüldüğünü söyleyen yazar, konu açısından en dikkat çeken Neyberg'in tezi olduğunu söyler ve bu tezi iki aşamada değerlendirir.

Zeydiyye-Mu'tezile Etkileşiminde Kâsım er-Ressî'nin Yeri adlı üçüncü bölüm, iki ana başlık ve buna bağlı alt başlıklardan oluşmaktadır. Bu bölümün ilk kısmında yazar, döneminin Zeydileri arasında Mu'tezîliler'le pek çok konuda benzer anlayış sergileyen Kasım er-Ressî'nin, hayatı, kişiliği, iktidarla olan ilişkileri, eserleri ve yaşadığı dönemin sosyopolitik durumu hakkında detaylı bilgiler verir. Daha sonra Kasım er-Ressî'nin iki mezhebin etkileşimindeki yerini ele alan yazar, konuyu Kasım b. İbrahim'in metot ve kullandığı deliller yönünden çağdaşı Mu'tezîliler'le karşılaştırılması ve görüşlerinin mukayesesi açısından ele alır. Burada yazar, Kasım er-Ressî'nin hem metot açısından hem de görüşleri açısından Mu'tezile ile uyum içerisinde olduğunu vurgular.

Sonuç olarak "Zeydiyye-Mu'tezile Etkileşimi ve Kasım er-Ressî" başlıklı doktora çalışmasının yazarı tarafından yeniden gözden geçirilmesi sonucu

oluşmuş olan bu eserin, Kasım er-Ressi'nin ölümüne kadar geçen süreçte Zeydiyye-Mutezile etkileşimin gelişim sürecini her iki mezhebin kendi kaynakları ile ilk dönem İslam Mezhepler Tarihi kaynaklarına öncelik verilerek kaleme alındığı anlaşılmaktadır. Bu sebeple eserin üslup ve içerik bakımından sahasında önemli bir boşluğu dolduracağı kanaatindeyiz.